

FERMER XO'JALIKLARIDA INNOVATSION JARAYONLARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Yuldashev Giyos Turabekovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti "Menejment" kafedrası dotsenti v.b., iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori
e-mail: yuldashev.giyos@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada fermer xo'jaliklarida innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligini baholash masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi – fermer xo'jaligining innovatsiya salohiyatini shakllantiruvchi resurslar va amaldagi innovatsion boshqaruv mexanizmlari samaradorligini baholash asosida innovatsion jarayonlarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat. Korxonada innovatsiya salohiyatining shakllanishi moliyaviy, kadrlar, axborot, moddiy-texnik resurslar hamda infratuzilmaviy imkoniyatlar majmui bilan izohlanadi. Tadqiqotda innovatsiya auditi, innovatsion faoliyat samaradorligi ko'rsatkichlari tizimini umumlashtirish, qiyosiy tahlil va iqtisodiy-statistik usullardan foydalanildi. Olingan natijalar fermer xo'jaliklarida innovatsion jarayonlarni takomillashtirish, raqobatbardoshlikni oshirish va ishlab chiqarish samaradorligini ko'tarish bo'yicha takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: innovatsiya salohiyati, innovatsion jarayonlar, innovatsion boshqaruv, innovatsiya auditi, qishloq xo'jaligi, fermer xo'jaligi, innovatsion resurslar, samaradorlik.

Abstract: This article analyses the assessment of the effectiveness of innovation pro-cess management in farming enterprises. The purpose of the study is to develop scientifically grounded proposals for improving the management of innovation processes based on an assessment of the resources that form a farm's innovation potential and the effectiveness of existing innovation management mechanisms. The formation of an enterprise's innovation potential is explained by the combination of its financial, human, information and material-technical resources together with its infrastructural capabilities. The study employs innovation audit, generalization of the system of innovation performance indicators, comparative analysis and economic-statistical methods. The findings can serve as a basis for proposals to improve innovation processes, competitiveness and production efficiency in farming enterprises.

Keywords: innovation potential, innovation processes, innovation management, innovation audit, agriculture, farming enterprise, innovation resources, effectiveness.

Абстрактный: В статье проанализированы вопросы оценки эффективности управления инновационными процессами в фермерских хозяйствах. Цель исследования – разработка научно обоснованных предложений по совершенствованию управления инновационными процессами на основе оценки ресурсов, формирующих инновационный потенциал фермерского хозяйства, и эффективности действующих механизмов инновационного управления. Формирование инно-вационного потенциала предприятия объясняется совокупностью финансово-вых, кадровых, информационных, материально-технических ресурсов и ин-фраструктурных возможностей. В исследовании использованы методы инно-вационного аудита, обобщения системы показателей эффективности инно-вационной деятельности, сравнительного анализа и экономико-статистические методы. Полученные результаты могут служить основой для разработки предложений по совершенствованию инновационных процессов, повышению конкурентоспособности и эффективности производства в фермерских хозяй-ствах.

Ключевые слова: инновационный потенциал, инновационные процессы, инновационное управ-ление, инновационный аудит, сельское хозяйство, фермерское хозяйство, ин-новационные ресурсы, эффективность.

Kirish (Введение/Introduction).

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini oshirish, barqaror rivojlanishni ta'minlash va iqtisodiy samaradorlikka erishishda innovatsion salohiyatning ahamiyati keskin ortib bormoqda. Korxonaning innovatsiya salohiyati – moliyaviy, kadrlar, axborot, moddiy-texnik resurslar hamda xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalar majmui bo'lib, u korxonaning yangi texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va innovatsion yechimlarni amaliyotga tatbiq etishga tayyorgarligini belgilaydi. Mazkur salohiyat korxonaning ishlab chiqarish quvvati, iqtisodiy barqarorligi va marketing imkoniyatlarini yanada kengaytirish orqali uning bozor sharoitiga moslasha olish qobiliyatini shakllantiradi.

Ayniqsa, qishloq xo'jaligi korxonalarida innovatsion jarayonlarni samarali boshqarish sektorda mehnat unumdorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish, mahsulot sifati va raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli fermer xo'jaliklarida innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligini baholash nafaqat alohida xo'jalik faoliyati, balki umuman iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash nuqtayi nazaridan ham dolzarb masaladir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi (Literature review, Анализ литературы)

Innovatsion jarayonlarni boshqarish masalasi xalqaro ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo'lib, ko'plab xorijiy olimlar korxona

innovatsion salohiyatining shakllanish omillari, uning rivojlanish mexanizmlari hamda innovatsion faoliyat samaradorligini baholashga alohida e'tibor qaratgan. Xususan, J. Schumpeter innovatsiyani iqtisodiy o'sishning asosiy harakatlaniruvchi kuchi sifatida talqin qilib, tadbirkorlik faoliyatidagi "yaratuvchi buzilish" (creative destruction) konsepsiyasini ilgari suradi [1]. Uning fikricha, innovatsion salohiyat – korxonaning yangi mahsulot, texnologiya yoki boshqaruv shakllarini joriy etish orqali raqobat ustunligini yaratish qobiliyatidir.

P. Drucker innovatsiyani korxonaning strategik rivojlanishida hal qiluvchi omil sifatida ko'rib, innovatsion boshqaruvni maqsadli ravishda tashkil etish, resurslarni qayta taqsimlash va yangiliklarni tizimli ravishda joriy etish zarurligini asoslaydi [2]. R. Nelson, S. Winter, B. Twiss kabi tadqiqotchilar innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligi korxonadagi bilimlar, texnologik salohiyat, xodimlarning malakasi va tashkiliy resurslarga bevosita bog'liq ekanini ta'kidlaydilar [3-5]. Bunda innovatsion infratuzilmalar – ilmiy-tadqiqot institutlari, konsalting xizmatlari, muhandislik tarmoqlari va investorlarning faolligi alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonlik olimlarning tadqiqotlarida ham korxonalar innovatsion faoliyati, uning samaradorligi, boshqaruv mexanizmlari hamda qishloq xo'jaligida innovatsion yondashuvlar katta e'tibor markazida turibdi. A. Vaxobov, O. Abdurahmonov, Sh. Yuldashevlar ilmiy izlanishlarida innovatsion rivojlanishning

iqtisodiy asoslari, innovatsion salohiyatni shakllantirish shartlari, ilmiy-texnik taraqqiyotning ishlab chiqarishga ta'siri chuqur yoritilgan [6]. Ularning fikricha, innovatsiyani boshqarish samaradorligi eng avvalo resurslarning yetarliligi, xodimlarning malakasi, ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish qobiliyati va korxonaning tashqi muhit bilan integratsiyalashuv darajasiga bog'liq.

B. Xodiev, N. Xolboev, M. Usmonov kabilar innovatsion jarayonlarda boshqaruv strategiyalarining ahamiyatini o'rganib, ayniqsa qishloq xo'jaligi korxonalarida texnologik yangiliklar, resurslarni tejaydigan mexanizmlar, agroteknika xizmatlar sifati va raqamli boshqaruv tizimlarining joriy etilishi mehnat unumdorligi va samaradorlikni sezilarli oshirishini ko'rsatadilar [7-8]. Ular ta'kidlaganidek, innovatsion salohiyat nafaqat mavjud resurslar majmui, balki korxonaning yangilikni qabul qilishga tayyorgarligi hamda innovatsion jarayonlarni boshqarish madaniyatidan iborat.

Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligi ko'p omilli, murakkab tizim bo'lib, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi korxonadagi moliyaviy, kadrlar, texnika, axborot va tashkiliy resurslar uyg'unligiga, shuningdek, tashqi innovatsion muhit bilan uzviy aloqadorlikka bevosita bog'liqdir. Shu jihatdan, fermer xo'jaliklarida innovatsion jarayonlarni boshqarish Samarqand viloyati sharoitida ham dolzarb bo'lib, mavjud resurslardan samarali foydalanish va raqobatbardoshlikni oshirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot maqsadi va usullari (Research objective and methods, Цель и методы исследования)

Mazkur tadqiqot doirasida ilgari surilgan muammoni o'rganishda asosiy usullar sifatida tahliliy baholash, mantiqiy yondashuv va induktiv fikrlash usullari qo'llanilib, ular orqali ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqot obyekti sifatida Samarqand viloyati Ishtixon tumanidagi "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligi tanlab olindi. Axborot manbai sifatida fermer xo'jaligining 2022-2024-yillardagi resurslari va iqtisodiy ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlaridan foydalanildi. Tadqiqotda innovatsiya audit, ilmiy abstraksiya, innovatsion faoliyat samaradorligi ko'rsatkichlari tizimini umumlashtirish, qiyosiy tahlil hamda iqtisodiy-statistik usullar qo'llanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results, Анализ и результаты)

Korxona innovatsiya auditida asosiy e'tibor menejment bilimiga, injenerlar va ilmiy xodimlar malakasiga, ilmiy-texnik mahsulotlar, ishlab chiqarishda marketing sohasidagi mutaxassislarining mavjudligiga, korxonaning bo'limlari va tegishli boshqaruv xodimlarining yangi texnologiyalarni o'zlashtirishdagi kasbiy mahoratiga qaratiladi.

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida korxonalar faoliyati samaradorligini oshirish va yuksak darajadagi iqtisodiy o'sishni ta'minlash muhim ahamiyatga egadir. Tajribalardan ma'lumki, barcha tarmoqlarda va ular tarkibidagi korxonalarda innovatsiya faoliyatining rivojlanganligi mamlakat iqtisodiyotini inqiroz holatidan talafotsiz chiqib ketishini ta'minlaydi. Shu bilan birga innovatsiya faoliyati ma'lum darajada xarajatlarni talab etadi va jiddiy xavf-xatarlarga moyil bo'ladi. Bunday holat korxonalar innovatsiya faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

Shu nuqtai nazardan, korxonalar innovatsiya faoliyatining samaradorligini baholash maqsadga muvofiq. Xususan, innovatsiya faoliyati samaradorligi ko'rsatkichlari tizimi tarkibida innovatsion faoliyat va ilmiy tadqiqot resurslari, ularning natijalari, innovatsion faoliyatga maqsadli yo'naltirilgan tashqi va ichki omillarni alohida ko'rsatish mumkin. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, innovatsion faoliyatning samaradorligi ko'rsatkichlarini umumlashtirgan holda quyidagi ko'rinishda tavsiya etish mumkin.

1. Innovatsiya faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari:

- innovatsion faollikning umumiy darajasi;
- texnologik, tashkiliy va marketing innovatsiyasining rivojlanish darajasi.

2. Texnologik, tashkiliy va marketing innovatsiyalariga sarflanadigan joriy va kapital xarajatlar tarkibi va hajmi:

- texnologik innovatsiya turlari bo'yicha xarajat ko'rsatkichlari;
- innovatsiya faoliyati turlari bo'yicha xarajat ko'rsatkichlari;
- innovatsiya turi bo'yicha xarajat ko'rsatkichlari;
- moliyalashtirish manbalari bo'yicha xarajat ko'rsatkichlari;
- tashkiliy innovatsiya bo'yicha xarajat ko'rsatkichlari;
- marketing innovatsiyasi bo'yicha xarajat ko'rsatkichlari.

3. Innovatsion mahsulot, ishlar, xizmatlar hajmi:

- innovatsion mahsulot, ishlar, xizmatlar hajmi ko'rsatkichlari;
- innovatsion mahsulot, ishlar, xizmatlar yangiligi ko'rsatkichlari;
- innovatsion mahsulot, ishlar, xizmatlar eksporti ko'rsatkichlari;
- marketing innovatsiyasidan foydalangan holda tayyorlangan mahsulot, ishlar, xizmatlar hajmi ko'rsatkichlari.

4. Iqtisodiy rivojlanishga bo'lgan ta'sirni baholash imkonini beruvchi innovatsion faoliyat natijalari ko'rsatkichlari:

- mahsulot, ishlar, xizmatlar assortimentini kengaytirish;
- bozorlar safini kengaytirish va ulardagi ulushni oshirish;
- mahsulot, ishlar, xizmatlar sifati oshirish;
- bandlik o'sishini ta'minlash;
- ishlab chiqarishni takomillashtirish.

5. Yangi texnologiyalarni sotish va sotib olish jarayonlarini ifodalovchi texnologik ayirboshlash ko'rsatkichlari:

- sotib olingan texnologiya ko'rsatkichlari;
- sotilgan texnologiyalar ko'rsatkichlari;
- texnologik ayirboshlash ko'rsatkichlari.

6. Innovatsiya, ishlanmalar va tadqiqotlar sohasida iqtisodiyotning real sektori korxonalari bilan kooperatsiya aloqadorligi ko'rsatkichlari:

- doimiy kooperatsiya ko'rsatkichlari;
- aniq loyiha doirasidagi kooperatsiya ko'rsatkichlari;
- aniq loyiha bilan bog'liq bo'lmagan bir martalik norasmiy kooperatsiya ko'rsatkichlari;

7. Davlatlar va hududlar bo'yicha kooperatsiya ko'rsatkichlari:

- davlatlar va hududlar bo'yicha kooperatsiya ko'rsatkichlari;
- sheriklar o'rtasidagi kooperatsiya ko'rsatkichlari.

7. Innovatsiya uchun ma'lumot manbalari ko'rsatkichlari:

- ma'lumotlarning ichki manbalari ko'rsatkichlari;
- ma'lumotlarning bozor manbalari ko'rsatkichlari;
- ma'lumotlarning institutsional manbalari ko'rsatkichlari.

8. Ilmiy-texnik ixtirolar va ishlanmalarni himoya qilish usullaridan foydalanish ko'rsatkichlari:

- himoyaning rasmiy usullari ko'rsatkichlari;
- himoyaning norasmiy usullari ko'rsatkichlari.

9. Innovatsion faoliyatga to'sqinlik qilayotgan omillar ko'rsatkichlari:

- iqtisodiy omillar ko'rsatkichlari;
- ichki omillar ko'rsatkichlari.

10. Tashkiliy innovatsiya ko'rsatkichlari:

- mahsulot, ishlar, xizmatlarning hayotiy davri;
- asosiy bozorlar;
- investitsiyalar;
- ishchilarning o'rtacha soni.

Fermer xo'jaligi resurslari va iqtisodiy ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar asosida baholandi. Ko'rsatkichning tahlil davridagi mutlaq o'zgarishi (1) formula, nisbiy o'zgarishi (o'sish sur'ati) esa (2) formula yordamida aniqlandi:

$$\Delta X = X_{2024} - X_{2022} \quad (1)$$

$$T = \frac{X_{2024}}{X_{2022}} \cdot 100 \% \quad (2)$$

bu yerda ΔX – ko'rsatkichning mutlaq o'zgarishi; T – ko'rsatkichning nisbiy o'zgarishi, %; X_{2022} va X_{2024} – ko'rsatkichning mos ravishda 2022- va 2024-yillardagi qiymati.

Fermer xo'jaligining rentabellik darajasi foydaning xarajatlarga nisbati sifatida (3) formula bo'yicha hisoblandi:

$$R = \frac{F}{X} \cdot 100 \% \quad (3)$$

bu yerda R – rentabellik darajasi, %; F – foyda, mln so'm; X – xarajatlar, mln so'm.

Ilmiy tadqiqotlar davomida Samarqand viloyati Ishtixon tumani "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligida innovatsion menejment holati o'rganildi (1-, 2-jadvallar). Dastlab fermer xo'jaligining yer, mehnat va moddiy-texnik resurslaridagi o'zgarishlar tahlil etildi (1-jadval).

1-jadval
Ishtixon tumani "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligi resurslari tahlili*

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Yillar			2024-yilda 2022-yilga nisbatan o'zgarish	
			2022	2023	2024	+/-	%
1	Umumiy yer maydoni	ga	31	31	31	0	100,0
2	Paxta maydoni	ga	11	13	10	-1	90,9
3	G'alla maydoni	ga	14	12	15	1	107,1
4	Tokzorlar	ga	6	6	6	0	100,0
5	Boshqaruvchilar soni	kishi	2	2	2	0	100,0
shu jumladan:							
–	rahbar	kishi	1	1	1	0	100,0
–	hisobchi	kishi	1	1	1	0	100,0
–	doimiy ishchilar	kishi	5	4	4	-1	80,0
–	yollanma ishchilar	kishi	6	4	4	-2	66,7
6	Traktorlar soni	dona	1	2	2	1	200,0

*Manba: Ishtixon tumani "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligi ma'lumotlari.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Ishtixon tumani "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligi paxta-g'allaga ixtisoslashgan bo'lib, xo'jalikda 6 ga yer maydonida uzum ham yetishtirilib kelinmoqda. Fermer xo'jaligi 2022–2024-yillarda 31 ga yer maydoniga ega bo'lib, uning resurslarida o'zgarishlar kuzatilgan: jumladan, doimiy ishchilar soni 20 %ga, yollanma ishchilar soni 33,3 %ga qisqargan bo'lsa, traktorlar soni 2 marta oshgan.

Tahlillar davomida fermer xo'jaligining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar tahlil etildi (2-jadval).

2-jadval

Ishtixon tumani "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligi umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili*

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Yillar			2024-yilda 2022-yilga nisbatan o'zgarish	
			2022	2023	2024	+/-	%
1	Umumiy yer maydoni	ga	31	31	31	0	100,0
2	Mehnat resurslari soni	kishi	13	10	10	-3	76,9
3	Boshqaruvchilar soni	kishi	2	2	2	0	100,0
4	Traktorlar soni	dona	1	2	2	1	200,0
5	Daromad	mln so'm	153,3	152,6	157,4	4,1	102,7
6	Xarajat	mln so'm	106,8	107,9	110,5	3,7	103,4
7	Foyda	mln so'm	46,5	44,7	46,9	0,4	100,9
8	Rentabellik darajasi	%	43,5	41,4	42,4	-1,1 punkt	×

*Manba: Ishtixon tumani "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligi ma'lumotlari.

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Ishtixon tumani "Turabekov Bekali dalasi" fermer xo'jaligida iqtisodiy ko'rsatkichlar bir

muncha yuqori va o'zgarishlar mavjud. 2022–2024-yillarda xo'jalik olgan daromad 2,7 %ga, xarajalar 3,4 %ga, foyda 0,9 %ga oshgan, shunday bo'lsa-da, rentabellik darajasida 1,1 punkt kamayish kuzatildi. Bu holat xarajatlarning daromadga nisbatan tezroq o'sganligini ko'rsatadi va xo'jalikda resurs tejoychi innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini asoslaydi.

Xulosa (Conclusion, Заключение)

Innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligi innovatsion rivojlanishning muhim ko'rsatkichi, korxona innovatsion salohiyatining indikatori hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich innovatsion faoliyat natijalarini unga sarf qilingan xarajalar bilan taqqoslash orqali baholanadi. Samaradorlikni umumiy baholashda uning tarkibiy ikki qismining shakllanishi asos qilib olinadi:

innovatsion faoliyat bosqichlari bo'yicha hamda umuman korxonaning innovatsion strategik rivojlanishida o'z aksini topgan texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish va kutiladigan foydani olish qay darajada ta'minlanishi baholanadi;

korxonaning innovatsion strategik rivojlanishini joriy etishni ta'minlash va maqsadga erishishda innovatsion faoliyat samaradorligi baholanadi.

Birinchii ko'rsatkich yangilikni o'zlashtirishda prognoz samaradorlik ko'rsatkichining haqiqiy samaradorlik ko'rsatkichidan farqini aniqlash imkonini beradi. Ikkinchi ko'rsatkich korxonaning tashqi muhit bilan, xususan ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini sotib olish yo'nalishidagi faoliyatini baholashda qo'llaniladi.

Bundan tashqari, korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligini baholashda quyidagi holatlarni hisobga olish lozim:

birinchidan, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini ishlab chiqish bosqichida yuqori natijaviy ko'rsatkichlarga erishish mumkin, ammo uni o'zlashtirish jarayonida har xil sabablarga ko'ra ushbu ko'rsatkichning samaradorlik salohiyatidan to'la foydalanish imkonini bo'lmasligi mumkin;

ikkinchidan, innovatsion faoliyatning samaradorligini baholashda vaqt omilini hisobga olish zarur. Mazkur korxonada innovatsion faoliyat samaradorligi qisqa muddat ichida o'xshash natijaga erishgan korxona samaradorligidan past bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar (Литературы/ References):

- Schumpeter, J.A. The Theory of Economic Development. — Cambridge: Harvard University Press, 1934. — 255 p.
- Drucker, P.F. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. — New York: Harper & Row, 1985. — 277 p.
- Twiss, B. Managing Technological Innovation. — London: Longman Group, 1992.
- Nelson, R.R., Winter, S.G. An Evolutionary Theory of Economic Change. — Cambridge: Belknap Press, 1982. — 437 p.
- Tidd, J., Bessant, J., Pavitt, K. Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change. — London: Wiley, 2005. — 582 p.
- Vaxobov, A., Abdurahmonov, O., Yuldashev, S. Innovatsion iqtisodiyot asoslari. — T.: Iqtisodiyot nashriyoti, 2019.
- Xodiev, B. Innovatsion menejment. — T.: Iqtisodiyot, 2017.
- Xolboev, N., Usmonov, M. Innovatsion faoliyatni boshqarish asoslari. — T.: Iqtisodiyot, 2020.